

2. Леонтович В. М. Спомини утікача / В. М. Леонтович. – Берлін, 1922. – 153 с.
3. Леонтович В. М. Оповідання / В. М. Леонтович. – Т. І. – К., 1918. – 184 с.
4. Леонтович В. М. Дитячі та юнацькі роки Володі Ганкевича / В. М. Леонтовича. – Львів, 1930. – 145 с.
5. Лапшин В. А. Пафос утверждения как методообразующий фактор / В. А. Лапшин // Творческие методы и литературные направления : сб. ст. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 142–158.
6. Сірка Й. І. Володимир Леонтович. Бібліографія / Й. І. Сірка // Відділ рукописів Інституту літератури, фонд 199. од. зб. 50. – 26 с.
7. Франко І. Я. З останніх десятиліть ХІХ віку / І. Я. Франко // Зібр. тв. : у 50-ти томах. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41. – 529 с.

Стаття надійшла 17.09.2015 року

УДК 801.81:398.22(4Укр)

Наталія Ярмоленко
(Черкаси, Україна)

ТІЛО ЕПІЧНОГО БОГАТИРЯ-КОЗАКА ЯК МІКРОКОСМ

У статті здійснено спробу структурного аналізу усного героїчного епосу. Виокремлено закони кодування інформації, успадковані від міфу. Автор дослідження доходить висновку, що зразком для опису тіла героя-богатиря є міфологічна модель світу, а кодова опозиція «хаос – космос» у героїчному епосі інтерпретується як опозиції «сила – розум», «голова – тіло».

Ключові слова: героїчний епос, воїн-богатир, тіло, язик, голова, руки, ноги.

Ярмоленко Н. Микрокосм тела эпического богатыря-казака.

В статье осуществляется попытка структурного анализа устного героического эпоса. Вычленяются законы кодирования информации, унаследованные от мифа. Автор исследования делает вывод, что образцом для описания тела героя-богатиря есть мифологическая модель мира, а кодовая оппозиция «хаос – космос» интерпретируется как оппозиции «сила – ум», «голова – тело».

Ключевые слова: героический эпос, воин-богатырь, тело, язык, голова, руки, ноги.

Yarmolenko N. Body epic bogatyrev cossacks.

The article is an attempt to analyze the structural interpretation of the heroic epic. Isolate encoding information laws inherited from the myth. Author of the study concludes that a model for the description of the body of the hero, the hero has a mythological model of the world code and the opposition «chaos – cosmos» is interpreted as opposition to «power – the mind», «head – body».

Keywords: the heroic epic, warrior-hero, body, tongue, head, arms, legs.

Одним із завдань сучасного потрактування українського героїчного епосу є з'ясування того, як носії епосу зберігали й передавали військовий досвід, як кодували, а потім декодували військову інформацію, що в критичній ситуації бою вимагала миттєвого автоматичного використання.

Середньовічні бої відрізнялися від сучасних контактним характером, їхній результат залежав не від дисциплінованості й злагодженості дій, а від природних задатків воїна, його індивідуальної фізичної підготовки, вишколу й особистих якостей. Якщо надлюдські можливості героїв міфологічного епосу були невіддільними від їхньої надзвичайної зовнішності, то в героїчному епосі серед якостей воїна-богатиря особливої ваги набувала швидкість реакції та сміливість, а не фізична сила й витривалість, пов'язана з надмірними розмірами тіла. Напр., старий козак Ілля Муромець їсть за раз усього три калачики зернисті, а зеленого вина за раз випиває на три п'ятачки мідні, на відміну від татарських богатирів, які мішок хліба за раз з'їдають, по відру вина випивають, чи Ідолища, що хвастає: «Я чарочку пью пива полтора ведра, Я все кушаю хлеба по семи пудов, Я мяса ем – к выти быка я съем» [1, с. 154]. Поняття «богатирська сила» набуває нової інтерпретації й потрактована як «сила-дух» або сміливість. Ілля завдяки сміливості спроможний знищити татарську «силу велику», а ворогу заявляє: «Сили в тебе вдвоє більше, ніж у мене, а сміливості й половини моєї не набереться».

Груба фізична сила поступається силі розуму, яку культивують січові герої-козаки: «Козак – як мала дитина: хоч багато поїсть, хоч мало – а наїсться» [10, с. 52]. У комічну ситуацію потрапляє турецький богатир Махмуд, який сприйняв буквально вислів «мало каші з'їв», та, наївшись понад силу, лопнув у двобої. Козак Микита перемагає невірного супротивника не силою, а розумом і хитрістю [2, с. 247–248].

Героїчний епос зберігає рудиментарні риси обряду жертвоприношення, коли за законом мультиплікації тіло мало здатність множитися багато разів і відроджуватися в кожній часточці. Ворога-змія необхідно було вбивати таким чином, щоб не допустити його відродження: бити мечем за один раз, бо, за повір'ям, із другого удару він зцілиться, стане в десять раз сильніший і вб'є тебе. У козацькому героїчному епосі ці міфологічні уявлення зазнали перекодування: в описі смертельного удару увагу акцентують на надзвичайній силі й підступності супротивника. Веремій Волошин, який «двадцять літ за джуру пробував, І всі мої звичаї познав, Дак се за мою хліб-сіль благодаренье мені оддав: А правою рукою чуть мене пополам не перетяв...» [3, с. 130]. Тіло переможеного січуть «на дрібен мак» або спалюють уже не для подальшого відродження, а для остаточного знищення (зауважимо взаємопроникність опозицій «розплодити – знищити»). А розсічення тіла на частини переосмислюють як виняткову наругу та знуцання ворога-переможця над переможеним: «Не дуже го порубано, Не дуже го постріляно: Головонька начетверо, А серденько нашестеро, А ножечки на гишечки, Біле тіло, як мак, міло» [2, с. 103].

Паралельно в героїчному епосі залишається продуктивним уявлення про те, що частини тіла богатиря мають окрему життєву силу й можуть існувати самостійно. Особливої сакральності набуває «буйна голова». Зазвичай, вона велетенського розміру, як і тіло богатирів старого часу: «Запорожці богатири були – земля не держала! У нього, у того запорожця, сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме було він їх у руки та як розправить одного туди, а

другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і тройка коней з возом проскочила б» [10, с. 59]. Портретна характеристика голови воїна включає опис волосся, очей, уст, причому їхня знакова функція також утілена в метафорах життя і смерті: «Скажи мені, ворон милий, гей, гей, Чи мій синок іще білий? Чи його очі ясененькі, гей, гей, Та чи уста рум'яненькі? [...] «Вже його уста синенькі, гей, гей, Вже му волосся чорненьке, А на личку присідаю, гей, гей, Очі йому випиваю!..» [6, с. 210]. Голова зіставлена з окремим мікросвітом, функціонування якого описане через кольористику (білий, червоний, золотий – ознаки життя, синій і чорний – смерті). Очі як уособлення життя й сонця мають безпосередній зв'язок із божеством і символізують світло й життя, а їхня відсутність – темінь і смерть. Символіку смерті мають змії-супротивник, хижі птахи, вороги: «Орли очі повиймали, А татари шаблю взяли» [10, с. 188].

Особливе смислове навантаження в героїчному епосі має язык. Язык ворога – символ агресії, кровожерливості («Язык змія»). У язичницькому світобаченні на язык проектується вогняна природа божества. Язиком як вогнем змія пролизує двері, тому її може перемогти лише володар вогню – коваль, який прибиває язык змії до стіни («Іван – мужичий син», «Урочище Розора»). Символіка вогняного языка поширена в християнському світобаченні. У книзі Ісаї язык Бога названий вогнем поїдаючим: «як огнений язык пожирає стерню, а від полум'я никне трава, – отак спорохнявіє корінь у них (грішників – *Н. Я.*), і рознесеться їхній цвіт, немов курява, Бо від себе відкинули Закон Господа Саваата» [5].

У народному епосі ритуал знищення тіла ворога зумовлює знешкодження його мертвої голови: богатиреві витягують очі та вирізають язык. Напр., змії обов'язково знімає переможеним голови, відрізує язики, нанизує їх на нитку, а голови чіпляє на кілках навкруги свого помешкання, а тіла героїв пече й з'їдає («Про Котигорошка»). Герой, перемігши змія, також «язики повиймав, кості попалив і попіл за вітром пустив» («Іван Білокрис»).

Голова як окремий мікрокосм у героїчному епосі безсмертна, вона має самостійне життя й здатність і після смерті тіла думати, говорити, утікати від ворогів тощо. На полі бою голова переможеного героя прагне не дістатися ворогам. «Самому Бунякові відтято голову, котра котилася та тікала так із місця битви і ледве догнали її в полі, що за містечком Тисменицею. Через те місце назване Погонєю» [2, с. 243]. Так само, за одним із варіантів думи, утікає від ворогів голова зарубаного Івася Коновченка. Голова навіть мертвого воїна, як свідчить пісня про смерть Кривоноса, загрожує супротивникам: «Ой, як стала його головонька А тулуба шукати, – Не вгадали а пани з ляхами, Яким шляхом утікати» [2, с. 145].

По вертикалі голова розташована вище від тулуба, так само, як світ божеств розміщений вище від людського. Голова вінчає тулуб і відображає динаміку активного руху вгору. Тіло ж набуває ознак пасивного виконавця, підпорядкованого, підлеглого голові. Мертва голова богатиря – уособлення мудрості, вона може давати поради, як перемогти супротивника («Ілля Мурин»). На відміну від тіла, голова має здатність відроджуватися. Легенда

«Де взялися запорожці» розповідає про чоловіка, який знайшов у дикому степу над дорогою розкішну та красиву голову й заговорив до неї: «Ех, воювала ти, буйна, воювала та й довоювалася!..» – «Ні, – каже (голова – *Н. Я.*), – воювала я та й ще воюватиму!..». Тоді подорожній вирішив покарати голову за зухвалість і спалив її, а попелець забрав у хустину, привіз додому й поклав на лаві. А доросла донька, шукаючи солі, розв'язала вузлик і покуштувала того попелу, від якого завагітніла й народила богатиря, «такого ж хорошого, як та голова була хороша» [2, с. 264]. У козацькому епосі повернення богатиря з потойбіччя усвідомлюють як метаморфозу-народження козацької голови.

Сакралізація голови як уособлення духу й життєвої сили її володаря відома в багатьох народів. Три, сім чи дванадцять голів змія символізують його надзвичайну життєву енергію, чудовисько гине лише після знищення всіх його голів. Як вінець тіла голова уособлює життєву енергію й вважається носієм сили й мудрості, завдяки якій вона керує тілом. Знищити воїна – означало зняти йому голову, оскільки вважають, що в голові воїна зосереджена його життєва енергія. Бінарна опозиція «голова – тіло» набуває інтерпретації «дух – сила», «розум – сила».

Голови переможених воїнів слугують для демонстрації сили переможця. Казкові богатири, напр., Котигорошко, після того, як убив змія, «голову ізняв і на воротах, на тому частоколі, і настромив, щоб усім богатырям та зміям видать, чия се велика голова на кілку на першому коло воріт стримить» («Котигорошко»). Казкова голова на частоколі візуально нагадує голови богів, королів і героїв античності, які встановлювали на колонах для їхнього подальшого магічного впливу на події. Трофейні голови приносять гарну славу переможцю й погану переможеному: «Стяв головочку на копієчку Та й приніс її у свої краї Людям на хвалу, собі на славу» [2, с. 15]. За переказами, перед штурмом Азова в 1637 р. козаки давали клятву, що не залишать тіла своїх товаришів, яким судилося загинути під Азовом, на бусурменській землі, а відвезуть на свою землю до монастирського цвинтаря, оскільки турки мали звичай розривати козацькі могили, «відривати в мертвих голови й, насадивши їх на кілки, виставляти на своїх кріпосних стінах на ганьбу й страх» [9, с. 219]. Відокремлення мертвої голови від тіла під час поховання тлумачили як страшну наругу над покійником.

Усталеною була думка про те, що з трофейною головою сила переможеного воїна переходить до його супротивника. Переможці прив'язують голови ворогів за «жовті кучері» до стремен коня й забирають із собою, у такий спосіб присвоюючи собі силу й енергію переможеного. У колядках голови переможених богатырів чи царів воїни везуть у свою землю як подарунок цареві («Ой торгом, торгом, та й сочевою»), за що отримують певні почесті. Напр., у билині «Олексій Попович» зображена трофейна голова переможеного Тугарина Змійовича, яка бенкетує у Володимира-князя разом з іншими богатырями. Її приносять на бенкет на дошці з червоного золота дванадцять добрих молодців, причому князь визначає їй за столом почесне місце: голову ставлять у великім куті поруч із княгинею Опраксією. Мертва голова не лише бенкетує нарівні з

живими гостями, а ще й «нечесно їсть»: по цілому буханцю за щоку кладе, усю лебідку білу за раз ковтає, закусуючи буханцем монастирським.

Очевидно, що мертва голова, у зв'язку з її ієрархічною вищністю над тілом, вимагає особливого пошанування. Голову полеглого героя обов'язково розшукують на полі бою, щоб оплакати й поховати з почестями: «Там його голову знайшли, Там його дом збудували, Жовтим піском обсипали, І калиною обтикали, Ще й дерною обложили, Келеп становили» («Дума про Івася Коновченка, Удовиченка»). Саме голова, а не тіло, в козацькому епосі уособлює воїна: «Голово, голово козацькая! Як ти спиля і з'їла, Хорошенько сходила, По чужих землях пробувала, Козацькія звичаї добре знала, Тепер ти ні о чом не дбаєш, Крімє собі правдивого судії Господа із небес жєлаєш» («Дума про Івася Коновченка, Удовиченка»). Звертання до полеглої козацької голови, яке ми сприймаємо в думі як художній прийом, насправді мало зовсім інше, не художньо-естетичне, а сакральне й ритуальне навантаження: «Голово козацька, голово молодецька, Чи є в тебе на Русі отець або мати, Або сестра найменша? Якби отець-мати відали, Білу постіль би на смерть слали, Або сестра найменша відала, То в неділю раненько б вставала, Жалібненько оплакала, Так як би зозуля закувала» [3, с. 149] («Плач зозулі»). Голова уособлює енергію й силу тіла, а мертва голова наділена ще й мудрістю та даром пророцтва, тому її вважають сакральною.

Міфологема голови в українському героїчному епосі має розгалужену символіку. Бінарна опозиція «голова – тіло» в усній традиції стає моделлю космосу, сім'ї та суспільства, набуває соціального смислового навантаження. Наприклад, метафори «сонце світиться на небесах – Ігор князь в Руській землі»; «хоч і тяжко тій голові бути без пліч – зле й тілу без голови» [12, с. 61] передають єдність сонця й Усесвіту, а за асоціативним зв'язком – єдність князя Ігоря й Руської землі як сполуку голови й тіла. Символіку голови й тіла використав Г. Сковорода, описуючи єдність мікро- та макрокосму. Опозиція «голова – тіло» стає зразком для метафоричних опозицій «батько – сім'я», «герой – воїни», «князь – піддані», «гетьман – козаки», «лідер – натовп», «неділя – тиждень» тощо. Сталі, інваріантні риси опозиції «голова – тіло» в сімейному, соціальному, козацькому середовищі зумовлені глибинними механізмами традиції.

Символіка голови як уособлення сили й душі героя в українському епосі ближча до західноєвропейського, оскільки в східному епосі уособленням сили й духу богатиря є його внутрішні органи. У традиційній тюркській культурі силу й сміливість богатиря пов'язували з особливостями його серця та печінки. Поняття «печінка» й «сила, міць» у тюркських мовах синонімічні. Вважали, що велике й тепле серце є джерелом сміливості, а печінка – джерелом сили, тому після перемоги над богатирем його зазвичай розчленовували, щоб подивитися, які в нього серце й печінка [4, с. 117]. Указівка на цей язичницький звичай збереглася в героїчному епосі: «Скакал ему Тугарин на белы груди, Порол ему белы груди, Вынимал сердце с печенью» [1, с. 311].

В українському героїчному епосі чужоземний звичай ворогів набуває зовсім іншої інтерпретації. У татарського богатиря печінки «стрімлять

наверсі», а перемогти його можна, відтявши їх, поки той спить («Бунякове замчище»). Вороги, вражені надзвичайною мужністю й сміливістю Морозенка, у живого виймають серце, бо лише так можна знищити героя: «вийняли серденько Та й вкинули у воду» («Ой Морозе, Морозенку»).

Невід'ємним елементом тілесного коду воїна є його руки та ноги. Переможеного описують у двоїстому протиставленні «голова – тіло», причому, зображуючи тіло, епічні співці обов'язково акцентують увагу на руках і ногах. Парадигма «верх – низ» мовою двоїни тілесного коду виражається як «голова – ноги»: «Коло шиї аркан в'ється, А по ногах ланцюг б'ється» [2, с. 99]. Троїстість Абсолюта на рівні тіла виражена в тернарній опозиції: голова як «начало, що прямує вгору», ноги як «начало, що тяжіє вниз», і руки як «начало, що рухається посередині».

Сакральною силою наділені руки героя. Рука як мікросвіт героя має всі його характеристики. У пісні орел виносить «із козацького трупа» праву руку: «Та почав орел тую руку клювати, Почала рука і к орлу примовляти: Не клюй мене, орле сизокрилий! Якби ж мене отець-мати знали, Вони б мене у військо не давали; Якби ж мене братіки любили, Вони б мене з двора не пустили; Якби мене та сестриці у дорогу виряджали, Вони б мене рано оплакали» [8, с. 951]. Рука – символ сили, дії, влади і захисту [7, с. 313]. Вона здатна передавати духовну й фізичну енергію та зберігає ці магичні якості й після смерті тіла.

Особлива сила у правої руки. Христос сидить по праву руку від Бога. Правою рукою Бог творить милосердя, лівою – справедливий суд. Правою рукою благословляли, лівою проклинали. У героїчному епосі по правій руці дізнаються про силу богатиря: «подивився (дідок) на праву руку (Довбуша) та й каже: [...] Маєш до того, синку, силу – з силою ти вродився» [2, с. 286]. У праву руку знахарі втирають чарівне, здобуте від пташки зело, від якого воїна «жодна куля не візьме, а замок, хоч який, то отвориться, аби лиш притулити долоню». Символіка правої руки поширена в християнському живописі. Десниця Божа, що з'являється із хмар, – символ Бога в християнській трійці.

Енергія правої руки, як і голови, незнищенна. Вважали, що руки королів, релігійних лідерів і чудотворців мають цілющу силу. Навіть грабіжники носили з собою праву руку повішеного злочинця як талісман для досягнення удачі. Інтерпретація правої руки померлого воїна-богатиря як найкращого помічника зберігається в козацькому епосі. Кошовий Сірко заповів козакам: «Коли я вмру, то одніміть у мене праву руку і возіть її за собою сім год. І куди ви будете повертати, там буду й я воювати» [2, с. 263]. Стверджували, що той, хто носитиме руку Сірка, володітиме магичними здібностями так, ніби сам герой: «Якщо трапиться козакам яка пригода, [...] бросайте руку у воду – хвиля утишиться, чи на землі – не буде вам ніякого случаю» [2, с. 262]. Отже, кодова міфологічна опозиція «хаос – космос» формує тілесний код воїна-богатиря, що в соціокультурному середовищі набуває значення культурного коду й розширює свої межі від мікросвіту до меж Всесвіту.

Богатир має риси язичницького бога і пересічної людини. Козацьке ж середовище здебільшого людське, а не богатирське. Типовий козацький героїзм стає справою вишколу, а не магичного походження. Козаки здебільшого воїни, а

не богатирі. Їхня зброя хоч і називається «богатирською», але пов'язана із субстанціями історичної дійсності. У козацькому бою цінують не лише фізичну силу, але й витривалість, хитрість, військову дисципліну, погодженість дій, знання правил, техніки та прийомів бою, тобто вишкіл і здатність до правильної, передбачуваної «своїми» й незрозумілої для ворогів поведінки (думи «Козак Голота», «Атаман Матяш старий», «Івась Вдовиченко, Коновченко» тощо).

Билини перестають узгоджуватися із запитами нового часу. Тема походження воїна, його дитинства в думках стає другорядною, а на перший план виходить тема військових пригод і битв. Для козака важлива потрібна йому інформація, якою б він міг миттєво скористатися в моменти бою, коли роздумувати ніколи. Саме таку інформацію вміщують «старші» думи.

У думках молодість героя стає символом незрілості, нерозумності, на противагу богатирству й героїзму в билинах. Героїзм асоціюється з дорослістю, бувалістю, старістю й мудрістю. «Ще ти дитя молоде, Розумом не дійшло, У походах не бувало, Крові християнської не видало», – попереджає Івася Коновченка полковник і не помиляється у своєму передбаченні. Нерозумність поведінки героя призводить його до смерті.

В історичній дійсності посилюються зв'язки «герой – військо», «атаман – козаки». Отаман – герой серед героїв, тому його ноша, його подвиги найтяжчі. Він не богатир-одинак, а провідник війська товаришів-лицарів. Гетьман водночас має бути батьком для молодих воїнів і взірцем героїчної поведінки. Козацтво успадковує головний закон лицарів – закон вірності, що поширює на християнську віру, родину, громаду, товариство, гетьмана та в його особі державу. Поняття «героїчне» набуває суто національного значення. Уособленням героя стають українські гетьмани, а героїчності – народний український дух [11, с. 280].

У процесі структурного аналізу усного героїчного епосу доходимо висновку, що закони кодування інформації героїчний епос успадкував від міфу, який мав ієрархічну систему кодів і допускав багато інтерпретацій; засобом кодування слугували архетипні образи, а засобом збереження інформації – індивідуальна та колективна пам'ять носіїв епосу. Міфологічна модель світу стає зразком для опису тіла героя-богатиря, а кодова опозиція «хаос – космос» спонукає до пошуку цих стихій у героєві й інтерпретується як опозиції «сила – розум», «голова – тіло» тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Былины / [сост., вст. ст., подготовка текстов и комментарии Ф. М. Селиванова]. – М. : Сов. Россия, 1988. – Т. 1. – 574 с.
2. Героїчний епос українського народу : хрестоматія : навч. посіб. / [упоряд. та прим. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого, передмова О. М. Таланчук]. – К. : Либідь, 1993. – 432 с.
3. Грушевська К. Українські народні думи : у 2 т. / К. Грушевська. – К., 2004. – Т. I. – 338 с.

4. Дмитриев С. В. Особенности поведения багатура в традиционной культуре народов Центральной Азии / С. В. Дмитриев // Мужской сборник. Вып. 3. Мужчина в экстремальной ситуации / сост. И. А. Морозов, отв. ред. Л. Н. Пушкарева. – М. : Индрик, 2007. – С. 116–122.
5. Книга пророка Ісаї 5, 24.
6. Козацькі пісні / [упор. та вст. ст. О. М. Хмільовської]. – К. : Музична Україна, 1969. – 302 с.
7. Основные проблемы эпоса восточных славян. – М. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 344 с.
8. Павленко І. Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. / І. Я. Павленко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – 243 с.
9. Рыблова М. А. Экстремалы дикого поля : основные этапы жизненного пути казака-воина / М. А. Рыблова // Мужской сборник. Вып. 3. Мужчина в экстремальной ситуации / сост. И. А. Морозов, отв. ред. Л. Н. Пушкарева. – М. : Индрик, 2007. – С. 207–222.
10. Савур-могила : Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / [упоряд. і авт. прим. В. А. Чабаненко]. – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.
11. Словарь української мови / [упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко]. – К. : Довіра; УНВЦ «Рідна мова», 1996–1997. – Т. I–II.
12. Слово о полку Ігоревім. – К., 1989. – 310 с.

Стаття надійшла 04.09.2015 року